

Солун 1925
чыдын август
31-де үнүп
ЭГЕЛЭЭН

ШЫН

№ 152 (14874) 1992 чылдын август 8, суббота Солунга ат салган шагы 21.10. Чагыдар өртөө 10 көп. Салар өртөө 1 рубль.

ПРЕЗИДЕНТ ШӨЛЭЭЛЭЭН, ЫНЧАЛЗАЖОК ДЫШТАНМААН

Тыва Республиканың Президентини Ш. Д. Ооржак шөлэээн дугайында моон мурдунда дыйнаган турган, Ынчалзажок Россия Федерацияныкы Дээди Советиниң делүгерттер бөлүмүк састаанын көрүп, алдан өзү беле Ынчалзажок барыч чорашп, август 6-да чамыл келген, Парламенттер араалык харылдааларын хемчээлинге ажил аарымын даян-чоруунга ол киргизген.

Россияныкы Эртемир академияныкы орадачы президентин, РЭАныкы Сибирь салбырынын даргазы В. А. Коштор Кызыл хоорайда чамыл келген, Тыва Республиканың Президентини Ш. Д. Ооржак август 7-де аалыны тугула алган болгаш республиканың социал-экономика программалары боттадырында Тываныкы база Сибириниң эртемир теперлики киржирине хамдарышкан перспективтиг айтырылдары чугалажып көргөн.

НААДЫМГА УМКУШПУР

БАЗА КАТАП ХЫНАН

Чодураанык чечээ Чоорту хадый берди. Шенце чечээ харын, Сегленейин келди. Чаагай шагда аалдар Чайлагарда хонду. Девээ черге малдар Денгел кирип келди. Байырлагда чедир Бачым үс арты. Байык ажил-херези База катап хынан. Үс-шактар сени Үр-ле манал турбас. Үргүдү-ле кызып, Үчүрү ажыр күксет. Наадым хуну келир, Найырлаар бис.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ДЕМНЕЖИП ТУРГАШ...

Улу-Хемде «Күш-ажылдык хостуу» союгу моон мурунда чылдарды хей сайнык мал ченин Белектер аң, ол талазы-биле республикага алдаржып турган ажил-агыларын бирээз.

Бо чылым ажил-агынын мал чени Белектер тускай-латтыган бригаданын дүр-жүдүлүгү механизатор Виссий Түлүш удуртуп турар. Ук бригаданын механизаторлары өргөн чыдамын бергендериненден шындык кичэндиргичин алган, бо чылым мал ченин улум хейнү Белектер алыр сорулгазы салган. Ынчангаш олар ам 2 муң тонна хире сизгения база аңаа немец силосту, болгаш сизген даланын Белектер ажилды бо хүнерде багай эвес чорууду турар.

Бригаданың механизаторлары болган эске-даа ажил-чынынар демилге ажилдап, турган, сорулгазынын барык чартыкн чүкүседип алган.

Бо хүнерде Торгалык хем-лийн увуң дургаар тургускан сараяттар хун бүрү немежиң турар.

ТЕХНИКА-БИЛЕ ХАНДЫРАР ДЭЭШ

Тыва Республиканың Арат болган тараачын ажил-агылар ассоциациязы бодунун бугурулуелерине ажил-агыларын машина-техника болган эске-даа материалдык кураалдар-биле хамдар дээш бүгү аргаларын ажилдап турар.

Алты үеде республиканың бүгү булуңунарында 626 ыңдыг ажил-агы тургустунган. Оларда нинтин-биле 105 чүк машиналары, алты-алты марканын 175 трактордары бар. Оларын хей кезин ГАЗ-53 марканың автомобильдери болган «Белорус» марканын тракторлары болуп турар.

Ассоциациянын удуртулмасы арат болган тараачын ажил-агыларын машина, трактор-дар, комбайндар болган көдээ ажил-агынын эске-лаа техниказы-биле чечес-лээрди биле ырак-узак хоорайларда заводтар чоруп, дугуржулаганы доктаамап кылып турар.

Бо күстен эгелээш ажил-агыларын про-дукцияны хоорай-сууларын сазды-магазинерине кирип эгелээр.

(Бистин корр.)

СААЛДА КАНДЫГЫЛ?

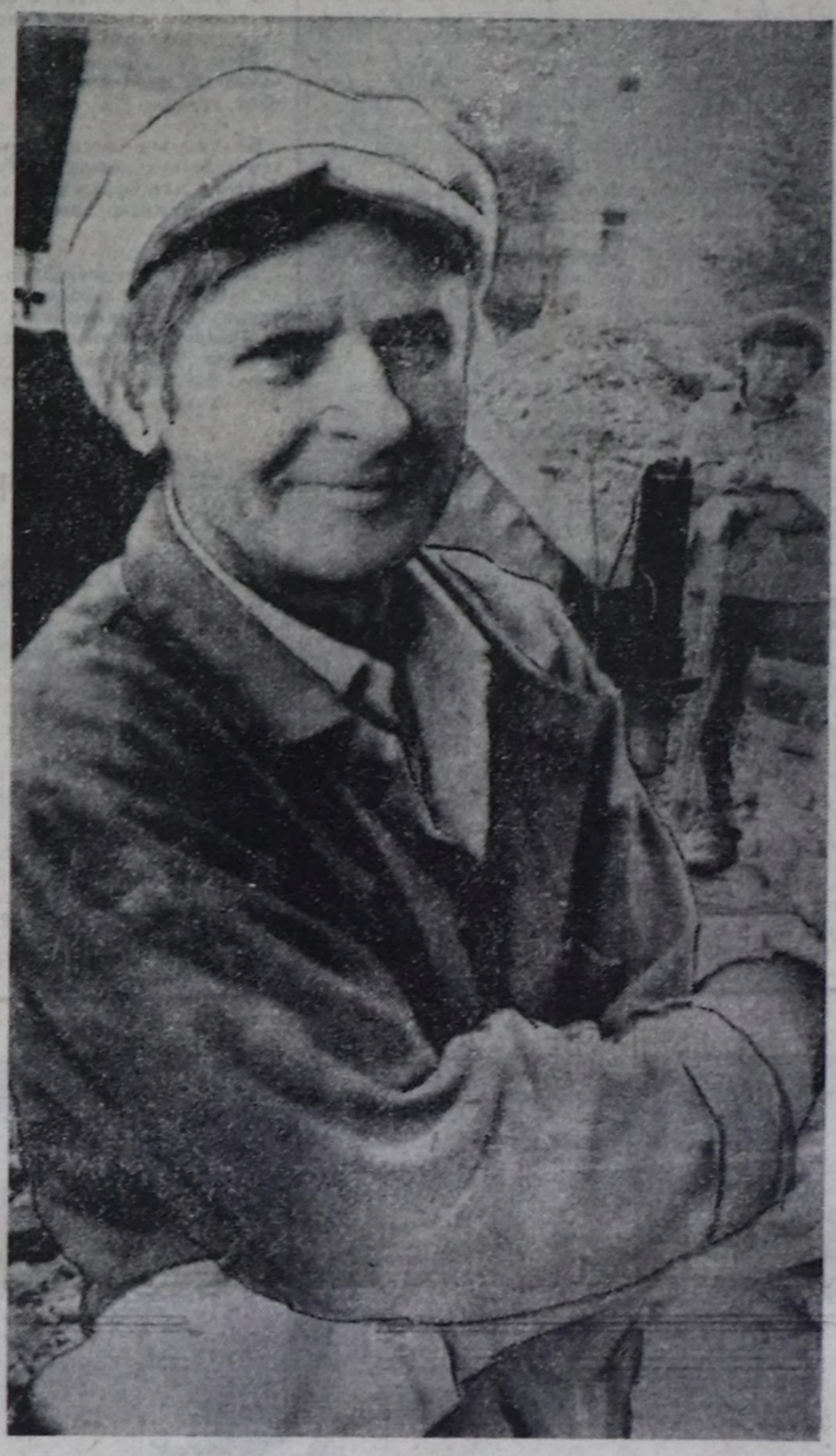
Амгы хүнерде колхоз, совхозтарын сүт-бараан фермалары чайлагарда туруп турар.

Чамдык черлерде саалда эвес, өскөриде суула-ла неменшээ. Ийдиң чамдык чылдагы бар. Ол болза республиканың чамдык де-вис-кээрлериде кандайдык бо-лу бергени. Республиканың Көдээ ажил-агы министр-ствозунун ажилдачылары районнарда медээлерин бир недела болгаш кылып үндү-рүп турар. Бо уздаа июль 31-деги сүт бугурулуелени дугайы каксы таймаларлап көрүл. Ынчан хондукта күрү-дө 9011 килограмм сүт дүжадаттыган. Бо дээрде оон мурунда айла деңгээрге, оон 19276 килограмм эвезиң болган. Бир инектен сап алыр сүт өрткен чылдыгына деңгээрге кудулап турар. Шах ыңдыг байдалы Бай-Тайга, Барыны-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Эргин, Тес-Хем, Тожу районнарда көрүп бо-лур. Ындыг болганда, ол районнар хондукта күрүдөгө сүт дүжаарынын хемчээлин элээн эвезеткен.

Сүтүн хемчээли эвезең турарынын база бир чылда-газы болза саар инектер сайнык барык-ла бүгү район-нарда эвезең бергени. Чи-жээ, Өвүр район эрткен чы-лым 178 саар инектиң турган болза, бо чылым 71 инек саап турар. Тожу району 313 саар инек турган. Ам артказын — 171. Кызыл районда саар инек саны 423 башка кызы-рылган. Шах ыңдыг чиктер өске районнарда бар. Бай-дал ыңдыг турда хей сүт дугайы бодалан ажим чок ыпкажыл.

(Бистин корр.)

Даарта-Тудугжунуң хуну

МАГАДЫЛАЛЫ

«Тыва тудуг» девискери аренда-кооператив каттыжымныкынын сезен бир дугаар тудуг эргеленин коллективинин бригадалары бергелер турза-даа, бо чылдын баштайгы чартында боттарынын объектилерине доктаамал ажилдап келген, Республиканын хонучу тудугдарынын бирээзи Николай Петро-вич Купчовтун бригадасы 67 кварти-ралык бажынын тудуу дооскан.

— Николай Петрович дээрге өзү-үлгө интернационалдык бригаданың удур-тукузу кижиге — деп, Ынч тудуг эргеленин кол инексери Владимир Ондар чугаалады. — Ол шаңжалык «Тыва тудуг» трестин Кызыл тудуг эргеленин биске келгенден бээр он беш чыл ажил турар. Бо уениң иштинде оон тудугжулары эки түнөндөргө ажилдап турар. Бо хүнерде оон бригадасы Элегес-Аксы суурда школа тудууну сөөлү ажилдарын кылып турар. Ону өөредиге чылы эгелээрине келер ажил-дала кирер. Бригаданың кечигинери он беш кижиге шунту ок сорулгазын хуусада күөсөдир дээш кызымаккай ажилдап турар.

Н. Купчовтун бригадасында мергежил тудугчу элтер Дурноцев, Аппа Хундук, Фотель, Деге болган өскөлөр-ла боттарынын даанган участоктарында үлөгерин ажилдап турарлар. Бо чылым күш-ажылдын бугурулуелү эркен чылдыгдан бээзи — коллективти моон сонгаар челимчилиг ажил-дал болурунук магадылалы.

ЧУРУКТА: хонучу бригадир Н. П. Купцов.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ ФОТОЗУ.

Владимир Бадулин: «АКША-ШАЛЫҢ АЛБАН БОЛУР»

Амдырайымын амгы бир улу айтыры — холда эргин турар акша-мөңгүнүң чогу. Улустан ажилдап алган акша-шалың 3-4 ай-даа чедир саадап турар. Каш акша кээрге, оңу баштай инвалиттерге, пенсионерлерге, көей уруг-дарыгың өг-буялдарга бээр диккен, ол дузаламчы акша мур-не үлөң эгелээр, ажилды багай организастанындап, кырай-ажең кижилерин хомудалып туруп берген бис. Пенсия, пособие бээрде, оңу санап кадал, ол-бо сылаптан, улусту шыкам, бир почта өрээлдериниң куш даандан тура оочурадып турар-дыр бис.

Инвалиттер, пенсионерлерге акша үлөшкенин таарыштыр организастан ап болур турган, ол дугайына хамаржыр организацияларын, харымсалгалыг кижилерин үс-шаанда сагыш човаар сеткили чок болганы ол-дур.

Акша чогуна аылдаган алган, нинти байдалче ажилдап билбейсини, өзү эдерең дүжүмсетсини чая каар эргенис чок. Харылда болган социал камгала ажилдачылар акша үлөшкени таарыштыр организастан чапан каан деп дору-биле чугаалаар черек.

Тываның Президентини Ш. Д. Ооржактын бо чылдын июль 1-де үндүргени туду акша саарылазын чогуңду-дарынын дугайында 14 дугаарлыг Чарлыгына көрдүнгөн хемчегер база-ла бистин боттарыныкы багай ажилдап турарынын боттанын чадап турар. Хоорай магазинерине касса апараттары шунтузунда тудуштуган бе, чектерин чер болганда хүлээн ап турар бе, бугу-ле садым-магазинер, ачы-дуза чедирлениниң черлерин шунту-ла кирген акшаны дозуу-биле банкыке дүжаап турар бе? Чер-чер чакыргалары Чарлыктын күөсөлденин канчаар контролга алганы? Бо айтырылдарга «Ийе» деп бугу-реддин харым беринтер кижиге тынчылаас болуур эвесе.

«Банкыда чүге акша чогул дээрге, Саян артында чин-жең садымжылар Тыванын акша-мөңгүнүн шоодайлап ады-жаң чоруп турар» дийр-дир бис. А ол баараныны боттарыныкы саалып ап турар болгай бис. Өңүр хемчегерин уруг-ларыг кедиксөөр болбайн аан, ыпчалза-даа коммерция эртөө-биле садым турар арага-ларыга болгаш бок-сак барааштырга акшаымы эки тура-биле берип алгаш, «акшаымы шоодайлап апарды» дээрге тааржыр бе? Ынчал эээр орта холда акшанын сазым-чолу бистин бо-дүвүстөн база хамаржыр-дыр.

Акша-төгөрүн-биле холбашкан кезек айтырыларын Тыванын национал банкымын даргазы В. А. Бадулин-ден саздым.

— Владимир Алексеевич, национал банк деп статус кайы хире өгө-ажыктар берип турары? Акша-хейри-нинин кандыг-кандыг айты-рыларын бо иштинге шинти-рилеп ап болуру? — Мурунда турганынга бодалга, бисте немелде эгелер болгаш хүлөөлгелер бердинимиз. Эске регион-нар-биле деңге национал банк дугайында дүрүмүн төлө-вилени ажилдап кылгаш, Рос-сияныкы Дээди Советинде берип каан, ол төлөвилең ам-даа көрдүмүз болгаш ба-дылаттынмаан. Россияныкы Курене банкымын Тывада Көд эргеленини дүрүмү биле хемчегер ажилдап тур бис, ол сүтүр-даа бистин эргелери-нисте ыскалаттырып турар чүүлдер чок. Акша-биле чу-гааларга, чангыс ай рубль ажилдаар девискээрлерге

эрге — хүлөөлгелер колдуунда чангыс ай болуру бидин-дир.

— Чамдык регионнарда рубльди солуп турар чектер, талоннар, жетоннар дээш, кандыг-даа хевирин ажилдап турар-дыр. Ындыг болган-да бис болуустун валюты-мыс кылдыр акшаны кирип ап болур бис бе?

— Акша дээрге ТАР үе-зинин национал валютызы-дыр, ол төөгү-дур. Ынчалза-даа бөгүн рубль орунуга акша кирип дугайында чу-гаа безин турбас, чүге дээр-ге бис амгы тускай күрүне эвес-тир бис. Бир эвес Рос-сиядан азы өске кымдан-лаа хамарышпас амгы күрүне апар чүве болза, ыңчан ол дугайында бодалар апар. Бөгүндө акша кириринин тал-лазы-биле хелээзин, шуу гаазын көдүргөн херээ чок.

— Чектерин киргенин харым санажырын кандыг-бир аргазы болуп, берге байдалган камгалап турар-дыр. Ынчалза-даа улус анаа чачыкпаан болгаш оңу ажилдаарда хей үе чидирип шунтулар турар. Оон уржчу-биле чек алырында улус даагалзап турар. Чекти кирирде оңу канчаар акшыларын талазы биле таймлыр ажилы кончуг куду болган деп бодалар-дыр мен.

— Нинти дүрүм өзүгар чектерин бирээзи-не 500 рубльден эвезиң эвес кыдыр турган. Ынчалза-даа Тыва-нын байдалын өөрөш көр-гөш, 100 рубльге доктаадып алганымыс ол-дур. Бир эвес чекти артын (сдачаны) бээр турган болза, ол акша дөңгөлдиг апар. Чижээ, 30

рубльге бараан алгаш, артын акша-биле эңкелер дээрге, дам-на акша чокта ат болгай. Акша чоктун харааз-биле оңу кирген — сорулгазы-ла ол. Таймлыр чегте эвес болганы шын.

— Бо хамык чүве өртөө улугда, 100 рубльге алыр хире бараан тымты-ла бээр боор. Ынчалза, Владимир Алексеевич, мени мындай айтыры дүвүргүн турар: чекти өттүдүр мегелен кылып болбас деп магадылап бар чүве? Бисте тулган дээш «чу-рукчулар» барын билди бис, арга талоннарын канчаар «таарыштырып» турганын сактым кээлиңер.

— «Россия» санажыла-зынын чегин тускай ап саа амдан кылган, оңу баян, эде кылдыр арга чок. Чылаз чектенер чек мегелен чүрүп алгаш, туттурган-дыр. Черле ыңчан чекти киргенин мурунда 3-4 ай хире белек-кеди чоруткан бис. Амды-зында ий-чангыс дээрден башла, хомудул келбей тур. Мен болуу элээн каш чек ап алгаш, телефон болган аванбилет өртөө дээш санажы-тым-даа, ажырбас-ла чорду.

— Чамдык магазинерде ол чектерин хүлээн албайн турар-дыр. Оңу канчаарлы?

— Юридиктиг эргелиң ма-газин бугуу хүлээн алгы-журлуг, чүге баазаарга хуу улус-биле хоржок дээрден башла. Ынчалза-даа чамдык садымжылар аргалыг-да бол-за оон-биле холбашпазын бо-даар. Чекти өңкөң берген үезинден эгелээш 10 хонук иштинде санажыкн турар ужурут. Бир садымжы ол хуусааны эртир тулуккан, чектерин эдиң алгаш кыкөөр-ге хүлээн албай, ол садым-жы моон болгаар чектер-биле холбашпас мен деп хо-радан болгай. Шөвергин,

кичээңгейлиг ажилдаарында хамаржыр чүве ыпкажыл.

— А ажаала банкымын аттыг чектерин-биле байдал кандыгы?

— Оларын база ажилдап эгелээр, оңу — чырык-по-калы. Черле ыпкыш дашты-мылар ыпкыш, чектерин хала чок ажилдап өөрөңи үелер келген деп бодалар мен.

— Бо чектер биске кайы хире үеде турары? — Амдымында турар. Оон эвез бээр-ынаан.

— Ам эң кол айтыры — холда алыр акша-иөөсө-биле байдал кажан туржунук эңкириңил, Владимир Алексеевич? Улус пенсия, пособие, акшадан каан палы-нын кажан черде бугуру-биле холга турары?

— Августун баштайгы чартында ол айтырыг де-дузу-биле шинтирилтинер. Чоңа бугу-ле өрелеринисти төлээр бис. Ажилы-биле чу-гаалаарга, улусту шуут акша чок олурган дээр болза меге апар. Оон кичээң эртен июль айда чарыдаан 300 миллион рубль көргүдүп турар. Республикыда 300 муң чурттакчы бар деп болуп алган, ортумак санажыкн чоударга, ол чурттакчы бугу-рунуге оонаштыр 1000 муң рубль-дир. А кыдының та чеге акша бар үве? Чам-дык черлерде чүгөө байдалды бис, чижээ, Красноярск крайга көрдө.

Ам бистин улустун анша аларын билип алгаш, Саян артындай сайгарыччы садым-жылар мөңөңкел-ле көрө эвесе. Алган аңаынысты оларга берип алыр болу-вуса, 1-2 ай болгаш туду

акша-биле байдал база кан-тап бергелээр чайлаш чок.

— Президент Ооржактын үндүргөн Чарлынын күө-сөлдөң чоң кончуг багай? Чүге черле бо талазы-биле контроль чогу?

— Ажилы-биле чугаалаар-га күөсөлдөңкенин багай ажилдаар. Чарлыкта шун-кирген акшаны чегте дүжаа-туун көрүп каан болганда, вас, оңу чакыяр удуртукчулар болган коммерсант-ларга хамарыштыр ким кандыг хемчеге алканы? Чар-лыкты күөсөлдөң турар болза, албан-дүжаалындан хол-таар дээш-дир, ыңдыг чүвени кижиге чоп дынаазыл? А ра-йоннар болган Кызыл хоорай чакыргалары Чарлыкты күөсөлдүр дээш чогуум черле кандыг ажил кылганы?

— Ону силерден айтырар эвес бе? — Ийе, ыпкыш чугаалап олурарын бо. Чакыргалар болган акыл-агы органи-зацияны талазында дээштин хемчегер албайн турар. А мээң коммерция садымжы-га болган коммерция бан-кыларына хамарыштыр хемчег алар эргелерин чок, мен чүгө банкылар араачы-ны ажил-чорудуун таарыш-тырар ужурут мен. Ийе, мээң таламан Чарлыкты күөсөлдөңгө чедир акылда-вай турарымын база мин-нип олур мен.

— Туду акша чогу социал дымчымын болурун, улустун адуу күп-биле ажилдаарына шаптылап турар. Россия акша бербей барза, канчаар бис? — Россия акша бербес.

Нележа ЭРГЕП чугаалашкан.

Бо материал өртөгөже кир берген сонда, В. А. Бадулин-биле телефон дамчытып харылдашкан бис. Ол Тывада 600 миллион рубльди эңкелен деп бадтыкты.

«БОЛУГ КИЖИ» ФИНЛЯНДИЯДА

Культура уран чүүл поти-тига хамаржыр бис? Ха-маржыр болгаш чакыртыр үе турган. Аргалык болза, хамарышпас болгаш ча-гыртпас болза, чогуур, «Бо-олуг кижиге» деп совет кино-фильм болгаш шин чогаалы бар. Сөөлү үеде Финляндия-нын эвезиң эвес хоорайларын, да ол шини тус черин шин артистери ойнап турар. Шин-ин политикага хамарыштыр-байн турары черде чүтүлдү. Культура — культура, уран чүүл — уран чүүл болгай. Ону политикага чамчышпакан херээ чок «Боор. Ам эске чүүл дугайында».

...Нюланд бригаданын «Дайныч алдарынын компа-наны» Финляндияда бар. Ол ам төөгүлү болгаш культу-ранын тураскалы болу бер-ген. Финляндияныкы девис-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕ-ДИНИН ДАРГАЗЫ К. А. БИЧЕЛДЕНГЕ МЕДЕГЛЕЛ

Бистер, Тывага 30-40 чыл-дарда болган 50 чылдарын эгезинде политиктиг репрессияларга таарышкан кижилерин ажыталу, адаарымыстың актыг адин тургузуп, дүрген шинтирилген, харымал бээр-биле бо чылдын август 5-ке чедир негелде сагымды-рымыста:

— политиктиг репрессиялар-га качыдааннары агартыр дугайында Россия Федерация-зынын хооблузууда айтыкка чүүлдери мьял-ла күөсөлдөң турар болган. Тывага болган 1938-40 чылдарда болгу-лаан көргүчүг, халаптыг репрессияны кол удуртукчуу Токамын тураскаалы көшүн чоон оруудан чайлаадырн база оон алы-биле адаар чө-лөриң доо-лораан дүжүрүн база эске-лаа негелдериң Дээди Советке киргер турган бис. Бир эвес бо хуусада бо негелде-сагымдыгыг хемчег адимыс болза, август 9-тан эгелен аш чарларын негелде-сагымдыгында дымчакан тур-ган бис.

Бистерин негелде-сагымды-гырымысты шинтирилээр дээш Тыва Республиканың Дээди Советинин Президиуму 1992 чылдын август 6-да база Тыва Республиканың Чыла-зын 1992 чылдын август 5-те хүлээн алган № 89 доктаала-рын таныжып хүлээн алдымыс. Оон-биле калы республиканы Дээди Советинин база Чыла-зымын дилээр баугаар Чыла-зымын хувудулуевинаа, бистин негелдериң чөптү-биле шын шинтирилээрне бугуруви-шаан, Тыва Республиканы Дээди Советинин чегити чымы жиниң элчегитиң он чегити сессияны дүвү шинтирери кү-лүн алар боор деп, ийезиң аш чарларын сокостыдылап, бир эвес чогуур шинтирери бистин негелдериң баугаар кү-сөлдөң болза, оон ийнгай шинтирилтир хөдөдир эргена болуруска өрттүрүп түр бис.

АТ САЛГАННАР: А. Чудум, Г. Сайзуу, Л. Ядронникова, Ф. Ядронникова, К. Суңгароод, Хемчик-оол Бак-Көк, Сат Корук, Анай-оол Каан болган эскерлер даа.

1992 чылдын август 7.

Интервью

ДАРГА САРТЫ

Шоодуг

Бар хөрөжөн психиатр өмчиге чугаалап орган:

— Сөөгү үеде мээни ашаанын чаңы дымка чыктыг апарды ийин: кофенин, жашып, шааган аякты чыптер, чүгө тулазы ар-тып каар-дыр.

— Шынап-ла, чыктын, ай-ле амланып чүе ту, дазы-ла чүе болгай — деп, эмчи харымылаи.

Эжикте конгулуур кыгыраан, бажыч ээи ажит, кан, арнында азыра-маска келип алган пистолеттер үптөскө турган:

— Холук кауа! Видео, хевис, акша бар бе?

— Ба-ар.

— Бээр өккөл!

— Видеону сатсын дээш магазинге дужааптын, хевистер—хеп аштаар черге, акша — ажаалга касса-ымда.

— Аалын бар бе?

— Ба-ар.

— Кайы кире?

— Чүс чээрби кинограмм. Дүргөн бээр өккөл!

Бажыч ээи удуур өрөөл-чө кылдаштан:

— Аалын, тур че, сени аамр дээш келген-дир.

— Экии, эи! Кымын ап-пар чор сен?

— Чаа, чудангы студент-тир ийин.

— Чоор сен ону, ылай каамыг. Дүш бир студент-тирден миң хайбырдып турдаи, хаамы картош, камын шүптүзүн чык чет-типкек болду шыжажыл!

Бир кижини хөөржүдүп турган. Эртпн бар чыткан кижин айтырмы-тыр:

— Чүдөн өлүп калчык кирге, хөөлдөй?

— Боодалаара бижип каан шыжажыл, номчуп кор даан—деп, анаа сүмө катканнар.

Номчул көөргө: «Ынак каалаймын», «Кат-кофени», «Уругдарымын», «Профессорлар» деп каан бооп-тур.

Генерал кедергей-ле чүдөн отуп келген. Дүш чү болганым үч чөк бил-бес. Аздыткан он китеп-лин басып турган.

«Кузуп каалканым ол-дуар» деп, генерал бо-дууш, Мытканымдан арны кыза берген.

— Яараан, дүшм бир өпчөк чүвө таварышым шыжажыл. Полкка хынал-ла кылып чоруп турума, хеп-хөгөртөн азымдан экин-лик лейтенант үчө халап келген, менээ көзү үскөн, кончуг азыа кителмече кузупту шыжажыл.

— А силер, эш генерал?

— Мен, дүрүм бугаар, 10 хонуктаып кагам.

— Эвээш-тир, эш генерал.

— Чүгө?

— Ол аза силерни чү-вүрүргө өлүп база каан шыжажыл.

Кожамы Коля-биле ка, дайы анаа өскөрип турар бе, чөк бе дээрин хынаар дээш, ашаа аштанар хунде чорупу дей берген, каалаймынчы мынча дээш:

— Каттааш кэир, Ма-ноха. Көжөз кэир мен.

Чартык шак хире бол-ган, эш көзү эжикти сок-таан.

— Кымды?

— Коля мен!

— Кир-хир, Колескыа, мээи мөлөгөй чүвөм кат-тап чорупкан.

Бажым аарымыр деп чүеэин. Динишда аарыма, турдуруп каалай. Ооба, суксадырмын. Соок суг пактарга, ишда, да мөйт дээр. Шайлаа база илгап чоо. Хойтпак айыма дууалаа дууалап болур, суксуу чаам-рар дээрим ол. Хайтыг, салгы база ажитыммаан. Чагыс «Мин» билбес зөөс силер. Бар чүе-дир ийин, дөө тур-ла. Ан-тар дээрге, ажит шыгы база келген, ам'арта чолаама кижиге од болдумас. Карак шим-геш өмөнчөсө, улук кода хоорай, барып-барып найсылаа Кызылда КАН шайлааары барык бажым сайы болду өвөсө. Од шыкш мунгап сар-лон иштине «дүштүчү» соон-да, шыжарып да кижин шыла-жыр, чүгө мен зөөс. Харыла-нын хар-назын база пенсия коошшудам, оода азын айу анык турган болма, канчаар-чор дээр.

Олдуур, бодол алдым. Эки ээир теер. Чамдыкта шылаар баш болду ийин. Шайлаа чүе мынаар шылаары чоран чүе дээр силер. Оон башка шоклам ар каап, кедизинде барып бо кара, көк демип-биле дайлабаптып, кайымы кара чүе болуштай чорупу. Деш мен ай. База-ла даргам иш-киш, кайында олутка тавар ойтаттыр саалаакар: «Боже эг, доктаа, дөмө чор!»—деп дужаап орбас деп мен бе. Ын-чалажок дарга даргаанда-ла минаан, бо хун оон дүмчүн мен барып таптыг «оюптайн»

ДУНЕКИ АННААШКЫН

(Төнчүзү. Этези № 145 «Шында»). Хай-дээр хараган иштин-ден дээр шыкш, кижини чедип көрүейн — деп, Жамбал се-зинген. ончаар-тоокор дол-гаандыр көргүзгөн. Соок кыш-тын карангы мири «дүшкөн» Жамбал биле Түвөз дорук кы-зырактын чаныга чөдө бер-генер. Кызырактын бажы дөвүрчүктү куду ушкан, хөөл-бек дөк кыже берген кара-катынын чажаа текчүп чыктына коошкен. Халаалаи чинге кызыл сымарындак дөг жаш аттыгып үгөнш, хар кырына барма дүжүп турган. Жамбал он холууну чөния өйү даап алгаш, өлгөн малдын мойнун орта дискетенин алган, кы-зырактын үш бажынын хозу чире черже уштү бижээ-биле күштү шаңчыратка, ам-даа өлбөн кызырактын мага-боду сырбаш дээш, тыртыла берген. Бижектин сывын эгер-ти хурчкызыла эиң хан бузу бурнаынын атыга берген. Кызрак тынар дүш шайла-вайт, чүгө боолаазы кир-лээр болган.

Жамбал бижээш ушта соп алгаш, кызыл ханга борашман холу хып турган чүе дег, мы-бузу бурлаадыр түгдө ет-кан Шилга-Дайыс дөт бажы-кан. Шилга-Дайыс андаар-дуңдөрө түдөө деп хурже-жөр чөнулар чокка база-ла дөвүр-чүктү куду баштамып ушкан болган. Бүгү чөе аабалжып, менээ чөм болур дөзгө мала-тыр деп, Жамбал боунага сым-ларган. Оон база-ла ханын ханнап алгасан, бижээш Шил-га-Дайынын мойнунда ирөөл кылкытайп аштан алган. Ирөөл барып олтурган. Хонундан чартык шак араганын үштүп өчкөткөн, көбт-көйт кылдыр каш удаа ажырышкан. Оон узамыр тынгап, шил дүвүндө ийи илгир хире арга артыкын-га амрашар чаныга салып алган. Түвөз адачынын ча-нында мында чиле берген көрүп турган.

— Бо ийин ажаары дээрге, бетн дээрге үш шак чөдө бээр болгай. Сен ийн азынныч оорганга сойган конжартын жөнүзүм базырыктын кы-жынып салыгыт, Бичин ойт-тап алынар. Соок багай ве-де малга чөм келүзүө деп турар өнөс дээрге. Түвөз эгер-ле аштанган бөзөш, хан ш хөдө-селдери-даа салгыша кирер.

Мотоцикльдериня бирээш—Германиянын Гамбург школа-зынын бажычы Юргет Кри-шет, оон эжн —Новосибирск чүртүгү Сергей Белозежницкй. Германиянын хаматзы Тв-зга чүу дээш чөдө келген турган деп айтканынч номучулар тургуза бербеси.

МАРШРУДУ ГАМБУРГ—ТОКИО

Тывага Герман марканы «МБВ» маркалыг кончуг күштүг мотоцикльдерини муңуп алган ийн аян-чорукчу көзү чораян. Оларнын мотоикльдер-де (кош чок) аар чүхтерини лаштыкпен бөөгө, шайылар-ла чүдүртүп каан ш хөдө-селдери-даа салгыша кирер.

«Барып-барып даргазын» кылган бугуруген ажил-жике биле дөт хамаарышпас, бай-ыла херээ чүгө өй-шам, дөрүк чорупу чөлааш. Ин-жиге ажим дүжүп халаалай турар чүу мылгы шырамыл дөт—деп, конжургаарылар кур-гаажок. Бажымы мээ муңуп турарым иштинда-ла болгай дээрим өбүрчүкүмүл тур-байн, чугаалаа кайы. Дорту-байн чугаалаарга, техника деп чүөгө сунуу чок дарга болдуу өвөсө. омаа-хон. Чаа, ортн автомашына муңар тур-жук, өөдөлиг чага-терге чаы-дактап даа көргөн бе ол черде.

ЫРЫ ХЕРЕК

Москвада Билег бедилер институтун санап турары-биле алырга, үнөр дыкма хөй аарыгынын өмнөзүнне дузалыг болуп ту-рар. Мастопагия деп аарыгдан аарый без-генде ийикпе азы эмг бестери ижа берген. де (тылаар ымааны бергенде мычпн баар-даа дээр ийик) кандыг бир хөгжүм херексе-лингге ла деп нотаны ойнаарга азы болу ол үнүү мрлаарга, дузлаар.

ЫРЫ СОНУРГАКТАРГА

Москвада Билег бедилер институтун санап турары-биле алырга, үнөр дыкма хөй аарыгынын өмнөзүнне дузалыг болуп ту-рар. Мастопагия деп аарыгдан аарый без-генде ийикпе азы эмг бестери ижа берген. де (тылаар ымааны бергенде мычпн баар-даа дээр ийик) кандыг бир хөгжүм херексе-лингге ла деп нотаны ойнаарга азы болу ол үнүү мрлаарга, дузлаар.

Агент Шарап дүштөн сонга-раш чүвө ийн теше чедип алган. Жамбал суга келген. Бир теңесе бараан-сараан, өскө-кинде аалдардан алган чыг-дын чүдүрүп алгаш чора-раам ол. Балжин шай хай-бындырп, бир аяк мүн кы-лай берген. Ол ийн сарып шай үш кинограмм текникте үч саалап алган, Түвөзтн аи-нааны күзөн биле койгун ке-жи база дөт торлаа дужаа-ган. Шарап хун ажа бергенде, Жамбал судан айтпаганч, «хүүхдаийн ус-дөп черде кыштанган олурар хойжу Наман сугта чедери-биле чүхүктү төсөлөрн чедип алгаш чорупкан. Чырык ийин эртин, чөшү чүктен айнаи хереди агарип турда Мануудтай ар-биле ажыл бар чорда, дөвү-дөнү, барымы мурупу тала-зында от чалыбразын көр-үп каан. Шарап төсөзүндө анынын тыргаш, кезек кааа хайгаарал көрүп тура:

— Ыла-ла от-тур. Мында кыштан-лонаш чок чер болгай, Машина-терге-даа чооуур зөөс чер. Мал дилер чоран кижин аал тыпшай чынып турары ол чүе ирги бе? Чогум аза турар чүе болза, кылап-ла оон оду дээр ийин, Боттан теже муңуп чоран болза, барып көрү чүеи. Ылаар баар оруктун безеге кончуг кире. Ылаар кире берген үшөн бергей бөрү чааваас деп нааскаа чугаалагымышаан, төсөзүн төсөзүмчү оруун үлчөмчүлө корупкан. Шарап аразы ырак зөөсте чүрттап турган үш өлгерге кирген, ал чоранын бок-сак балаанын хуңдурул, даарта-зында аалдаардан алган чы-гын чүдүрүп алгаш дүштөн сонгаар айтпаган чорупкан. Ол чоруп, дүшн көзүз от хип турган чөри таварып көр-өл шиптирдээш. Анаа чөдө бээрге кара кукунар чыгып берген, бир-ле чүеиен соктап турганар. Төсөлөр чыгып, чокшунулааска, дүжө халааш, төсөлөрн хараганга баллар-каш кылаштан чөдө берген. Ол чөккүтү куштар — шыраал-дан шыра араанда кыла-даа кижн ижи буадуруп кес-түп болган. Ында куштар сок-тап чип каан дөла берген чыгып хырын ол көргөн.

— Эз, көзүлөйи көр! Куду-рук чок бөрү хуезиниенип алгаш чорупкан-дыр — деп, дырыг чугаалаан. Ол-ла кы-лаштан чораш көргөс, теже экилегеш, чүдүрүп алгаш барган хире болган.

«Барып-барып даргазын» кылган бугуруген ажил-жике биле дөт хамаарышпас, бай-ыла херээ чүгө өй-шам, дөрүк чорупу чөлааш. Ин-жиге ажим дүжүп халаалай турар чүу мылгы шырамыл дөт—деп, конжургаарылар кур-гаажок. Бажымы мээ муңуп турарым иштинда-ла болгай дээрим өбүрчүкүмүл тур-байн, чугаалаа кайы. Дорту-байн чугаалаарга, техника деп чүөгө сунуу чок дарга болдуу өвөсө. омаа-хон. Чаа, ортн автомашына муңар тур-жук, өөдөлиг чага-терге чаы-дактап даа көргөн бе ол черде.

Чырык арада чүу Билег даргам-биле иелээ дээр гаражче илгн кирип кагды-мыс.

— Бүгү-ле болдуур чүүлдү кыл, дарга 9 шакта маши-намыс, бүт кырынга турган турар өвөсө, чер баар бис — деп, дарга мындыг.

Ону ам менээ өршөөл-кел-дерел көргүсөни ол деп хуулоп алыр айаар. «Чаа» дидим, өске чүу дээр. Бажы-га божуу-далаш четтин. Бо чокота ымаар «100-метрээ» миннн сакуу чадаштым. Бажым ызыларим ол. Бирээни алай боорда ажырым. Дедир чүтүп чорда, дууаан огуруч «дузалаам». Ийн дугары чык ашты...

Чолаачы кижн даргазынын соондан элейтин келрге, ол дөт өпчөк чүе кайып ту-рупканда, нерилер шылаанда ла нота кижн, ге дыкма дузалаар. Кижинин организминин кижинин бодунга эскертимес чамдык ажыдары тускай негелде-лиг болур, толар-гайлаарга, кижн бурзуу тускай үнүг — нота-лыг болур. Чүгө ол үн—нота анаа дузалаар. Ону билеп алдыра кижн бугурууну смалды-ын (планетазын) барымдалаар.

До деп нота —Марска дүүшкөк, ре—Хүн, ми —Венера, фа—Ай, соль—Сатурн, ла — Юпитер, си —Меркурий.

Невропатолог мени дын-нап алгаш чугаалаам: «Дуза-лаарын шөпөт көрөөл. Аку-пунктура курууз эртер бол-ган-дыр силер».

— Хөндүрүл-ле келжизе, менээ чүүп-даа херээ чөк. Акупунктура дээрге чүу дээ-нин ол?

Онлар ОХЕМЧИКТИН ФОТОАЛБУМУ.

АКУПУНКТУРА

Чечен чугаа

— Эөлчөг чокка болза, шыдажып көрөйч чө... — Бөгүн кулактан эгелеп алдылар — деп, эмчим мырынай элдеп чүе этти. — Оорган аарып турар болгай, кулаам зөөс... — Акупуатура кылыры на-рын, найын эмнеп эгелээ, ирпн эмчи билер. Дүргөн се-гип үнери кууээр болуура-ла, оон эгелээр бис. Бөгүн дорбан.

— Ындыг-дыр. Дүргөн сетип чүе болза, кылаар-даа каап турулар чө... Он шай иенин иеңге шаш, кылап кааш, оожук, шокар чүе бодалайн, шытавайн, шак дүрүзүндө чыдарымын эмчи сагындырды.

— Шак дүрүзүндө аз ажып болбас де... Чүну бодеар, кылаар боор, хоруу маанда. Холузма шыгмече көрүп чы-дыр мен. Он хире миңута өрткенде, дылым таалайында чышмын калды. 20 миңута өрткенде докторну кайлап эгеледим. Ышт чөк көрүп чыдыр мен, Эмчим кончуг-даа чаращ, аныак уруг бооп-тур ийин мөн. Саалаарында чангыс-ла билчек чок. Топ-туу илаан. Шак өрткенин билерин барып-тыр мен. Ине-лерин ал каапкан:

— Бөгүн моон-биле болзун. Бичин чыдынар. Дараазында эмнөшкенинне даарга.

— Элдеп чүе, орундан турар, чанар-даа хөндүм чогул. — Бурдуулу болдум, док-тор, силерни кым дээр ирги? — Татьяна Николаевна. — Даартагы эмнөшкенинн база бөгүн, ам доран кы-дысыбысса чүл, Татьяна Николаевна. Силерни эм-нөзүрнөр тааланч-дыр Ме-нээ баулуу тааржыр хире-дир. — Чок Хорнок. Силере ам дыш херек. Эмнөшкени-нин силере таарышканы, таарышпаны база даарта билдинип кээр. Дүне эни удуур боор силер. — Дүне шут-ла карап шы-медим. Аарыры намдай-лаа берзе, удуп чааладым. Бешин

Валерий ВОРОНЦОВ, Медицинэ эртемнериня доктору.

Эмчиден четтинтерге, чыткын кончуг алардым шынаш... — Бансырап чор силер бе?— деп, эчим дүвүрей берди.

— Ышт чөк мен. Чүну хариылаар деп мен. Ол хире эни чүеиен аан... — Силер чогунарла хор-локтур мен, Татьяна Нико-лаевна — деп аяр деп-ле шыттым. — Силерни кө-рүкөй бээр-дир мен... — Мен база силерге ча-чыга берген хире-дир мээс... «Хуулазын бар чүе зөөс» деп, бодол чор мен. Инелерин бирзөө «эртөмдө ажиттымаан то-кнае» каалай бербөн бе? Ай өрткенде өлгөнчн ал-дымыс. Надай албас мен деп шиптирдээш. Бот-боруу чораш. Оларын мотоикльдер-заны-биле «кижи» болдум. Амдырамын акупунктура-ын ол тып берген.

Чылдар болгаш салым-хуулар

КИЖИЛЕРГЕ ДУЗААРТАК

Шагдай бээр улус-чонун аразына эки-лаа, багдай-лаа талай кижилер чурттал чоранын билгир бис. Эли талайды кижилер дээрге, ажылгыр-кежээ, кандыг-даа чүгөсө сөгүш човангыр, кижилерге дузааргак, экиле-ээлек, Черле ичингаш бүгү тала-биле эки кижилерни чон хундузээр, оон сетки-сагымжын деткинер, дузаалжыр боор чүе болгай. Шах мындарга мези ал бижикеп турарым кижим бүрүнү-биле хамааржыр.

Ону Эрзин суруну улуг-биче кижилеринден эгелээш, дарга-бошкаларыга чедир таныыр, билер. Ол ам бо хундерде 60 харлаар. Ону Нугуй Курович Шулуу дээр. Шагдай биче Нугуйун ады-жени Эрзинни Тере-Хөл сумуунга чурттал чоран. Олар суму Союздарынын элэи шыраак, бай-шыдалдыг улустарынын бирээзи чоранын улуг назылдыг кырганарымыс чурталжыл турганын каш-лаа диннаан мен. Ужук-бижик билбес-даа болза, олар боттарынын мал-маганын естуруп, оон-биле амдырал, жожа-хелбээ ара-чонунга боттарынын шыдаар ша-биле дузаалжыр чоранынар. Нугуй бичижинден-ле ала-женине Дузалжыл, амдылжыл ады-же өргө-ле биле берген. Тере-Хөл сумуунун улугу Нугуйун адамын адина-вас, шаанда черле улуг ада-аваач ачылы-биле «оон улус», азы ол оолдун авазы дээр турган. Оон адамын шолу адин Чолдак дээр чоран. 1940 чылдын чаксаар кижини Союз Күрүн аныгын дийзини «контр» дээр түдүп апарган соонда, улус «Чол-дак Кур — контр» диялп чур-гал дээр.

музунга четкен дээр. Чолдак Кур кончук чүгүрүк айттарлыг турган. Кыр-Шилги деп азым Кызылда ийи-үш удаа эртин турган. Черле Союздарга шаанда кончук чүгүрүк айттар турганын улуг чүгөсө ага-ла кызыр. Эзир-Кара, Хартыла-Шилги республика надымын Нугуйун ады-же айттар турган. Нугуйун адызы ол оланга салынга элп келбэн.

Нугуй угатды бергенш, 12 харлында школага кирип өөренип эгелээш. Бичалза-даа ол 3-4 ай өөренип чорла, школадан үндүрүлкен. Чүгө үндүркенге ол билбес-даа турган. Бодал көөрге, адаам контр дээр тугуттурган соонда, огуш школага чүгө өөредир боор, ол ченин байталы вындыг турганын мен-даа билер мен. Херенгизин хавыртын, эргенин казыткай азымжылар тундун эрттирип, херенга хавыр комиссиянын аштыртып берген каш Борбак шээр ма-лын, бузаалдыг иезин, кудуну-бегин азырап эстептир ор-ганнар.

Амдырал чангыс черге турар эвес, хун бүрү чүгээр талазынче шилтип, мал-маганын шоор өлүп келген. Аважы-лар 1950 чылга чедир Тере-Хөл сумуунга чуртташ, оон Эр-зин сумууну Кызыл-Сылдыс МЦАЭ-эниге малын салгаш, оон кежигуру боор киригенер. Ол чылдан эгелээш Нугуйун күш-ажылчы бразмынми эгелээш.

1952 чылда Нугуй Совет Армиянын хурдунга элба-кылгаш, дескиндар сарыг өдүгү алдын удазын-биле хаастаар. Ол болза, ак-көк хемини чүрү, сарыг-шажын чүдүлгедиг чон дээин бадыткаар.

Сүлдөгө тыва чуртууну тургузуп кирген, ортуунга Кызылда Азия төвүнүн турса-казалы кириер. Ол-Азиянын төвү дээин ол.

Гами сөгүнге болгаш аял-газынга «Тооруктук долгай таандыны» алыр. Бодал кө-рүрер дээр. Тываанын кай-ла-да районнарында тооруктук таайга чок чер бар бе, чок болгай. Ол арын тыва кижилерге чок, билдингир: Ону гимини иры кылдып кар болза, бүгү Тыва ирлажы бээрнге бүзүрээр мен.

Александр ТАВА. Эрзин район.

Кызыл хоорайла номнар аймаа салдылар төн магазинге кижилеру кирер. Со-иуургал номнарнын оон ша-лды алар.

Уе-шагынд ескерилгени-биле номнарны өрткө-үзгези-удаткан. Бичекке номнар-нын өртээ 10 рубль ашкан. Удугдарынын оон-даа хей. Мырнай чүс ашка-даа аш-каны бар. Ычынгаш муруну-ку чылдарда дег, маапа хей улус келбестээн. Кижилер мынар ылаа-хаая кирер.

Тыванын ном үндүрер че-ринин бестерин тыва ном-дукчунок кызингити хаара-тудар. Олар ийи-бүрү, аян-ны, чараш өнеринг үнү-турар апарганын демедезээр-ужурулуг. Бичалза-даа чыл-чымы-биле мында чымыл-ла-турар, «кырый» берген дептер-лер бар. Ону кымынар көп-сөстөр кирген. «Ворховск» деп аттыг номнар база-ла «со-о-чунарны» олуруунче кир-ген. Номнарны аттарын он-загай чараш болдура, ону улус дораан алыр. Шах мы-ндай чалагаранчыг, чангыс аял, дөмейлешкек аттары чүгө-ле «чөгөдүй» турар чүе аан? Ындаг болалар-биле бо ном салдымын тырттырганым бо-чүрүктүмүн сөзүн доозуп каа-йым.

Отемчик ОНДАРНЫН фо-толары.

Республика Хүнүнге болгаш Наадым байырлалынга турас-кааткан КУЛЬТУРА-МАССАЛЫГ ХЕМ ЧЕГЛЕР Август 14

Байырлалдын ажыдышкынынын Эзула-лы Уран чүүлдүн мастерлеринин Республи-ка Хүнүнге болгаш «Наадым-92»-ге турас-кааткан концерти — хөгжүм-шии театрынга 19.00 шакта.

Театр шөлүнге фейерверк — 22.00 шакта.

Август 15

Садыг ярмарказы — 8.00 — 13.00 шактар-да.

Ярмарка чоруп турар шөлге культура-массалыг яны-бүрү хемчеглер—10.00 шакта.

Уругларны хоорайнын Ленин кудумчузун-га айттарга олуртуруп организастаар, чу-рукка база тырттырып ап болур — 10.00 12.00 шактарда.

Кызыл — Эрзин оруунун 12-ги километрин-де айт чарыштырар черге республиканын уран чүүлдүн бот-тывынгыр коллективе-ринин киржилгези-биле көргүзүглер — 14.00 — 15.00 шактарда.

Ипподромга уран чүүлдүн каасталгалыг көрүлде-хемчеглерин эрттирер — 16.00 — 18.00 шактарда.

«Азия төвү», «Интернат» рок-бөлүктөрүнн киржилгези-биле аныктарга театр шөлүнге оюн-хөглүг программа — 19.00 шакта.

Август 16

Ча адыкчыларынын, мөгелеринн, айттыг кижилеринн парады. Хүрешке бириг чер дээр маргылдаа — 10.30 шакта.

Паркта делгелге залынын чанында шөлге анык көрүкчүлөр театрынын артистеринн көргүзүү — 17.00 — 18.15 шакта.

Театр шөлүнге аныктар кежээзи. «Аян-92» шоу-бөлүк киржир — 18.00 шакта.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫН ХӨЙ УРУГЛАРЛЫГ ӨГ-БҮЛЕЛЕРИНГЕ

Чондук социал камгалалынын хоорай эргелеч хөй уругларлыг (4 болгаш оон-даа хөй, 18 харга чедир уругларлыг) өг-бүлелер Россия Федерация-зынын Президентизинин Чарлында болгаш Тыва Республиканын Президентизинин №1 Чарлында көрдүнгөн чингел-делерин адыры-биле катан данзылашкыны эрт-тиреринн эргежок чүгула апарганын дыңнадып тур.

Данзылаашкыны кылып турар чери: Кызыл хоорайнын Кочетов кудумчузуун № 29 бажында № 8 кабинет.

Эргежок чүгула документалер: паспорт, уруг-ларнын төрүттүнгенини дугайында херечилел-дери.

БҮДҮРҮГЕЛЕР УЖУРАЖЫЛГАКЕ

Кызыл райондан республи-када дашкаар хоорайларын өөредилге черлеринде өөре-нип турар студенттер-биле ужуражылга август 18-те 14 шакта Кызыл райүүскону-пун бажынынга болур. Алаа кыржыл келдер, студент биледил, паспортун ал алыр.

КИНО

АВГУСТ 8-ТЕ «НАЙЫРАЛ»: «Семь изум-рудов на кинжал» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан). Видеозал: «Удар смерти» 10.10, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Цель» (2 се-риялыг) 15.30, 18.30 шактар-да.

АВГУСТ 9-ТА «НАЙЫРАЛ»: «Семь изум-рудов» на кинжал» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 (узаткан). Видеозал: «Удар смерти» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Цель» (2 се-риялыг) 15.30, 18.30 шактар-да.

АВГУСТ 10-ДА «НАЙЫРАЛ»: «Волкодав» 9.10, 11.20, 13.30, 15.40, 17.50, 20.00. Видеозал: «Хали Давидсон и Мальборо» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Жизнь неба» 14.00, 16.10, 18.20 шактарда.

АГАР САНЫ: «Тыва содбак» № 383305.

БҮЗҮРҮЭР МЕН

Тыва Республиканын Тугу-нук, Сүлдө дөмөзүна, Гим-ниин дугайында хөй-хөй аштыртын салал-оолдун со-луудан номчул көрдүм. Кижилеру боудуну туружун аял-реткен солун саяалдар хөй боор-дур. Ам мези салалым-мындыг: туктун өштү ак-көк

Шажынчы чогаадыглар

Тыва Республиканын Камбы ламазы Казак Оргу-даевич Саид а кый сайгарып бижан тоодучуру чурталгалы болгаш шажынчы баштак тоодары, Бодал бурган башкынчы бугу дигит амытаннарга амдырал-чурталгалын чаап бергени, оран делегейге он ийи чылдыг аргилдн ксирийин номналы он архивинде бар. Камбы башкынчы шажынчы чогаадыгларын си-дерге ташытырарым бис.

ТОРГА
Будда бурган башкы Торга-га мына дээр: — Амдырал-га кежиктиг, арга-элим черини мыштарын камгалал чор, ол алыс боудуну ашкарар-ом-герин чорур амдыралымын болуун. Кан дөмр дег, кадыг хаайлы-дыр сен. Кайгамчык-тыг чараш амдырал-чуртал-галга аяктыгыт, эм, сүүзүңүз тоорук кеминг, урениинг дым, пеш, чобгарынын амдырал-чурттар сүүзүңүз дамгылар-дын соруп чап, үттеп турар курттары узаткыт, олорын кадыгыңың экилди, арга-бодун чен.

Адыштырарың эмиэн боор адыштырарың атты түндүккө-биле дарлыг хүлдүң түр мен! Ток-сөзүңүдү мый соктарымын дога бажын зарым-даа бош, тоовак боор журулуг сен! Бурган башкынчы чааа каан мен, Дорг үтүзүш, курттары чен кылдыр чир сен.

Урегкежи курттарынын үттеп турар черин үргүлү динчаар-лап, билип алгаш, кан хаай-биле ток кылдыр мездээ бээр-де, үнү чите берген, хөреге дорг үткен, өүмнөи көргөш, ол доран тупул чыгыр. Ток-ток дээрин канчаар, тоң мын зарымын канчаар, тоң күрүт тиверга хырин ашпа-ран канчаар? «Тоова» дэини чери шың боор, долгаңдыр арүндүм, тупул чир апгаран. Тоон чүгө-даа болур мыназы, тооду чордо, ола-ла эки. Ток-то! Тоога мынааар чурттар салымчы болган тээ.

ХАМ ГОДАН
Хаймылды бурган башкы хам бодата хайылап берген үлүг-хууу, хөй чаагы хамкы бугу дигит амытаннардын кадыг-берге кышкы соокта-ран чангыс ролан семирит. Хар чангылап хөтүктөй бөөргө, хам кодан аммырап, кожа сураткы кончук амла-нынг, чаш чадал мыштарынын бүтүчү чаш чөртөн терминп, чаа-га семинер чүе-дөө.

Өкө үлүг-даа, бичи-лаа диннар хар угалдыгга хөй ка-лың. Сөг-үлген тыл энип бергендер, эрчи, түрүп, баксы-раар. Час дүрүп, хар эрпш

Кызыл хоорай, Красно-чейская, 100. Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Дээди Совет-тер болгаш Чалга. «Шын» солунуна редакция коллегиясы.

Кол редактор С. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харым-салдыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редак-торунч орадакчы) В. М. Сат К. К. Сат (кол редак-торунч орадакчы) Ш. М. Суван, Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЈНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер түзгөн адыр чер — 3-34-26, кол редакторунч орадакчылары —

ол. Бажын чүгө аябай чүе-вэл. Угу: — Башкыларан алыс ап көрүргем, бардам текеш уурактар бажым кадыртыр суур-биле чула шаал каап-тарга, каибара бергени ол. — Эрттен номга кайы кире өөредим?

Угу: — Улай-улай суур-биле улап көөрге, утаганын баксырал, удуур апарган мен. — Кара хайын, ийи хөлүң чоп кончук казырыгыт чүе-вэл.

Угу: — Чангыс чүе чивээ-нимден чарып-хоорлуп тур-ган, казырыкталганы ол.

Угу: — Кат-пенин каран сар-гарыр кемгерген саржаа үстүг эвес чүе бе?

Угу: — Салааларың, хаайын дээрлесе, чара көрүп олурган толар сен дээрге, саржанын караан кир соруп алганы ол.

Будда бурган башкы боо айттыргы салган: — Хүндүс удул алгаш, дүе чүе күлүр сен?

Угу: — Сарыг караам дүе чааа хун дег чырык апар. Чангыла, чоогууда коданары-н хүндүс удул үнү-үзү дө-рүмге, хүндүс чивон кеммин куужор кортук кодан: — Хун-жуу, маича мен-дир мен дээш, халып келир чүе.

— Туапу чиген коданарынын көрөн чир, белиң чүе чивес сен?

Угу: — Шаанда кодан мези керим чоран чүе, керим чүгүрүп канчап уштур боор. Эрттен номга өөргөн болгаш эденин, илдер чангылым ол. Манча-куужуру кылдыр эртки мына чеге каантар болганымда чүе билбес өртөн-сарыг атык киргеним ол.

— Чаш амытаннар үнү өт-түрүр журуч чүл?

Угу: — Чамкы кортук ко-дан дег амытаннар аксымга чен бооп аялжар ирга бе дээш, аал-кодан, кезек дым-тарга, чырааларга, аал чоогун-га аян түдүп, алаар-атка че-дикээш мен.

АЗЫРАЛ МАЛДАР
Амдырал-чурталгалга ажык-тыг чүдүлгелер хамааржыр кол айттыргы азырал маллар-нын өстүрүгү салым-шажынчы чагай чанчылдыгына ха-мааржыр. Өстүрген малын азы-чеге хергелен алурди кирде башы вөрээл номчуур. Кыжын чен чөпчөлдө бөдү-рүн азыраан малын боду сок-пас, өкө кижиле чалап соку-

лар чанчылдыг. Арга чок, боду согар ужуз таваржыр болза, согар дээр иезини кангына келтеш, малдын караш шарып даалга берген чүе-дир. Соңра каар дээр халпын, дээр согар. Сожаан инектин молдуруук сожаан кижиле мыа-ла оорган, башкай ду-лергэ өткө дүлүп бижырган, йөрүл кылгаш, молдуруукту йөрүл элде биле ситер ораал суккаш, эжиң кастыгына үш хонук азар.

Молдурук йөрүлдө мына дээр чүе-дир: — Өлүрткен че-ринге өлө-шокар өөрүлг бол-дуун, соктурган черинге шокар-шокар өөрүлг болду! Эзим чекер эрзи Шокар өөрүлг бол-ду! Харгааның черге кара-шкыт өөрүлг болду! Шилги-шыл-гы өөрүлг болду! Кыштаага кыс шилги бызаларың бол-ду! Чылааңга чараш шокар азы бызаларың болду! Кузаның күштүг семс өөрүлг болду! Чазанга чаттылып ойттар хөй өөрүлг болду!

Хөй-шкүзүр өлүрүп чирар, йөрүл салбары: — Колан хоом өвүгөн болдуун, өшкүлерим баштаар башкынчы болуни! Байдал-негелдесе мычал баа-ды зары кижинин дилээш өвүгөн, ирт-сөгем бурганат-тың. Уруг-ларың элди иезип, «улаан бурган» дашкаарлагы, же ханы ам өлүмүнү хары кыжаз бурганаттың.

ЧЫГА КИРГЕН АМЫТАННАР
Ша-шаанда сарыг-шажын тыттып келгенде, бир чылдө он ийи ай болгаш чыл төнөр. Даразында чаа чыл үнер. Сарыг-шажыннын санап ту-рарын ёзуугар аларга, чөп-чүктүн налендары дүжүп турар.

Сарыг-шажын чүдүлгө-зине хамаарштыр дараа-зында дигит амытаннар он ийи чылда кирген. Бо тала-зы-биле сарыг-шажыннын Будда бурган башкы чылга кирер дигит амытаннарнын маргылазынын кылыры-биле, чарлык үндүргөн түвөн бир-гени. Бир дугаарында чылдын өозинге кандыг дигит амы-тан кирерин чүгөсө ага-ла куржур дээрге, өкө дигит амытаннардан «мен-мен» деп маргышаннар чок болган, чүгө тесе биле күске мар-гышкан. Оон уламдын чыл-

га кирер дигит амытаннарны бир хондур манадыр уктура таварышкан. Тесе биле күс-кеге Будда бурган башкы даалга берген чүе-дир. Маргылдаа боор турар уде, агаар аял, чайы үе турган.

— Дарга эрген, кайнар мурай дээр келген хуну көргөнгөй чылга кирер-деп, бурган башкы чарлык бол-ган.

Өске дигит амытаннар ны бурган башкы эртен би-че дүште шүлүтү тесе биле күскенин маргышан черинге чедип кээри-биле таралды-кан.

Күжүр тесе аштар, сук-саар эвес, ол-ла черинге хун үнер чүеке күрүңгөш, кежге-нип чыккан алган. Күске че-нип тодул алгаш, дүе дада тевени чангыла оожум сода-тан чедип келтеш, чытан те-венин кырыңе, кончук оожум үе бергеш, согу ма-генинн кырыңа, чалың бер-ге уауп, даң бажында согу-барыңа чүеке, белиң тайгалар бажыңа көрүп олуруп ал-ган турда, эргенин кызыл хун белиң даг бажыңа дээр келген. Тевени: «Ол, көрдү бе, ол кызыл хуну?» дээр, дүе халааш, үңгүрүң бурт дээр. Тесе тура халааш, күс-ке кирген үңгүрү кырың-дан теспен турда, үңгүр ойлду берген. Күске үе халааш, кожазында аал кыштаанын кызың төкөн хулунче кире халааш. Күңүр тесе соондан сүрген, хул кырыңа андаш-танып чыларда, бодунун ара-зы-биле үе халааш, өске үңгүрже кире халааш, ал-дыртпаан.

Ол үеде чылга кирер дээр дигит амытаннар, бурган башкы сулар чылып кел-ген. Күске тилгелезин бур-ган башкыга чурталган бер-ген чүе берген. Тесе дө-рүмгө бурган башкы чылга кирер дигит амытаннарны чып алгаш турда, дээрден Мечи сылдыс дүжүп келтеш: «Мен база чылга кирер мен!» дээр. Чылга кирер чүе берген. Чылга кирер азы дигит амытаннарнын апазынга улуг маргылдаа үн-ген.

— Мечи сылдысты чылга киирип болбас, ол дээрге эң

айымдыг, соок сылдыс-тыр. Чалын чиде бээр, күзүн соой бөөрге кестүп кээр. — Ый-чаарга бо сылдысты черге кир чышыр бажыңар — деп, бурган башкы даалга берген. Агт баргаш чышыр тең-сээр деп турда, инек ма-нан чаде бергеш: «Че, сөзө ол аяк ыкшап биче шөйбек дүйүк чүү боор чүеа? Мен базар мен» — дээрш, Мечи сылдысты барып теспээр орта, дуоңуун аразы-биле ушта халааш, дээрже ужуп үе берген чүе берген. Оон уламдын Мечи сылдыс ол-ла хөвөөр дээрге чылга кирип чыдып калган чүе берген. Бир эвес агт баскан болза, Мечи сылдыс черге чышыр бастынын өлүп каар, чылга кирбес, соок үе турбас тур-ган. Мечи — соок сылдыс чылга киргени дээрш, агт ону бастынын дээрш кышкы чүеке кастымып ойттар кыл-дуур Мечи шаанаан чүе берген.

Инекти Менин баскаш, дуоңуун аразы-биле өттүргө-нип дээр дугаарынын ара-зынга эрге бажы хире ча-гың Мечи чалап бергеш, кышкы үеде Мечи сылдыс өлүр базар дээрш шылаваанм, казып ойттар эргенин Мечи чиге казыдып, улуг харда думзуу-биле хар чүлгүп ойттар кылдыр чаяттырган.

Бо болган маргылаалаар-нын түнелинде бурган баш-кы он ийи чылды тусту-тур дигит амытаннарны турса-надыл номнаан. Бирги мар-гылдаага тергин угтаңгыр бооп, тевени ашман дээрш ак аастыг күске чылды чыл-ды эгезинге кирип ном-наан. Соок Мечи сылдысты узуткаанынга дидим кир-жип, тилгелге чок бооп, ча-зып ойттар эргенин казы-дып, караңага таварышканын барымдалааш, ийи дугаа-рында инекти кирген. Баар, көр чери ирак, инг оран-ла келгенин барымдалааш, парын үш дугаарында кир-ген. Элим-арга, хем уну, ча-раа чурттуг, кортук бора тооларың дөрт дугаарында кирген. Устү оранын те-лээң чангык, дилмөзөш-киниң Улчу беш дугаа-рында кирген.

(Уланчылыг).

Солузу парлалтыган материалларын авторларынын бодалары редакциянын туржун-биле аштырып барып болур. Айттыгган фактылары, санлары болгаш өскө-лаа дыңна-дылары дээр авторлар боттары карымсалгады.